

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.65)"1812"

ЦЕРКВА-УСИПАЛЬНИЦЯ РАЄВСЬКИХ СЕРЕД МЕМОРІАЛЬНИХ СПОРУД ГЕРОЯМ ВІЙНИ 1812 РОКУ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті в історико-мистецькому контексті описані деякі меморіальні споруди, пов'язані з увічненням пам'яті героїв війни 1812 року, і показане місце серед них церкви-усипальниці Раєвських.

Ключові слова: меморіальні споруди, усипальниці, мавзолеї, класицизм, композиційні типи храмів.

В статье в историко-художественном контексте описаны некоторые мемориальные сооружения, связанные с увековечением памяти героев войны 1812 года, и показано место среди них церкви-усыпальницы Раевских.

Ключевые слова: мемориальные сооружения, усыпальницы, мавзолеи, классицизм, композиционные типы храмов.

In an article in the historical and artistic context described some memorial structures associated with the perpetuation of the memory of war heroes of 1812, and shown among these church-tomb Rajewski.

Key words: memorial buildings, tombs, mausoleums, classicism, compositional types of churches.

Важливу роль у формуванні, розвитку та збереженні історичної пам'яті відіграють пам'ятки воєнної історії. Їхній виховний потенціал є дуже значимим для розвитку самоповаги, самосвідомості народу, формування світогляду підростаючого покоління. Через знайомство з пам'ятними місцями бойових дій, меморіальними будинками, пов'язаними із життям військових діячів, похованнями тих, хто стояв на захисті своєї землі й боронив її в годину воєнного лихоліття, відбувається наочний процес пізнання історії, прагнення її осмислити, дослідити історичне минуле.

Згідно із сучасними підходами щодо класифікації та систематизації історико-культурних об'єктів воєнної історії важливе місце серед них займають будинки та пам'ятні місця, пов'язані із життям видатних військових діячів, храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів [5, с. 18–19]. Ці об'єкти, поряд з деякими іншими, належать до тієї категорії пам'яток воєнної історії, які за своїми зовнішніми рисами можуть відповідати і загальним формальним ознакам інших видів пам'яток – архітектури й містобудування, археології та мистецтва [13, с. 57–58].

Напередодні святкування 200-річчя перемоги Росії у російсько-французькій війні 1812 року, що є важливою подією для великої частини слов'янського світу, особливого значення набуває увічнення пам'яті її героїв, що знайшло своє відображення у відповідних меморіальних спорудах. Важливе місце серед них займає пам'ятка архітектури загальнодержавного значення – Хрестовоздвиженська церква в селі Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області, яка є усипальницею генерала від кавалерії Миколи Миколайовича Раєвського та членів його родини.

У цій публікації ми маємо на меті в історико-мистецькому контексті коротко описати деякі меморіальні споруди в тогочасній Російській імперії, пов'язані з увічненням пам'яті героїв війни 1812 року, і показати місце серед них церковно-усипальниці Раєвських. Виходячи із обмежених рамок статті, ми ввели до її змісту характеристику тих споруд, які стилістично й за своїми масштабами є близькими щодо названої пам'ятки.

Кількість досліджень, безпосередньо присвячених церкві-усипальниці родини Раєвських, поки що обмежена. Серед них, зокрема, виділяються праці В. Г. Бухарова [2; 3]. Публікації, в яких розкривалася б проблема в контексті, зазначеному нами в меті цієї статті, поки що відсутні.

Поняття “меморіальні споруди” в широкому розумінні містять у собі різноманітні архітектурні пам'ятки або архітектурно-скульптурні комплекси, створені для увічнення пам'яті окремих осіб та історичних подій. На розвиток меморіальних споруд доби Нового часу великий вплив справила ідея “світського храму” (присвяченого прославленню ідеальної особистості), що набула особливого розвитку в епоху Просвітництва, з характерним для неї культом генія. У мистецтві XVIII – першої половини XIX ст. все частіше з'являються архітектурні монументи у поєднанні з пейзажним парком. Серед них і численні мавзолеї.

Структура російської дворянської садиби, поряд з панським будинком, парком і різними службами, зазвичай, мала церкву з домашньою усипальницею. Такі православні мавзолеї у “дворянських гніздах” підтримували родовий зв'язок поколінь і за виразністю своїх форм помітно виділялися серед інших споруд. Поняття “усипальниці” і “мавзолеї” практично використовуються тут як тотожні, хоча іноді їх розрізняють, зазначаючи, зокрема, що, на відміну від мавзолеїв, усипальниці паралельно функціонували як діючі церкви.

Микола Миколайович Раєвський помер у вересні 1829 року у своєму помісті в селі Бовтишка й був похований в сусідньому селі Єразмівка на церковному кладовищі Богословської церкви, дещо віддалено від інших захоронень. Місце поховання було вибрано з урахуванням подальшого спорудження над ним кам'яного православного храму [2, с. 5].

Створення проекту храму (автор якого поки що невідомий) припадає на 1829 – 1830 роки [2, с. 5]. Збудований у 1833 – 1855 роках, храм від самого початку мав подвійне призначення. По-перше, власне усипальниця, що

увічнювала пам'ять про героя війни, а по-друге, культова споруда, покликана замінити дерев'яну церкву в ім'я Євангеліста Іоанна Богослова, що існувала в Єразмівці з 1796 року [2, с. 5].

Православні храм-усипальниці в тогочасній Російській імперії будувалися переважно в класицистичній манері. Пізній класицизм, або як його ще іноді називають – ампір (стиль імперії), мав значення офіційного стилю, за допомогою якого імперський режим прагнув продемонструвати непохитність і велич своєї влади. Петербург насаджував концепцію типових проектів, причому не лише в цивільній, а й у церковній архітектурі. Витонченість класицизму другої половини XVIII ст. вже вважалася недостатньо серйозною. Відчувався інтерес до простих форм архаїчних епох, суворих стін, на фоні яких органічно сприймалися скульптурні рельєфи з військовою атрибутикою, що символізувала доблесть, мужність, перемоги. Характерним було вживання античних ордерів (тобто класичних типів архітектурної композиції, що ґрунтувалися на художній переробці античної архітектурної системи й мали певний склад, форму та розташування елементів).

Серед композиційних типів храмів-усипальниць (різновидів зовнішніх форм, внутрішніх стін, підпор, характеру перекриття тощо) переважали так звані зальні храми та центричні храми (ротонди).

Виходячи з описів церкв-усипальниць Раєвських у публікаціях та з особистих спостережень, вважаємо, що у своєму початковому вирішенні (до перебудови, здійсненої у 1883 – 1885 рр., у результаті якої її характеризують як хрестову в плані [9, с. 259]), вона може бути віднесена до християнських храмів так званого зального типу.

Зальний тип храму являв собою споруду з єдиним молитовним залом (однефний храм) або ж з приміщенням, поділеним на внутрішні частини (нефи) однакової висоти, які освітлювалися через бокові вікна. Це також могла бути тринефна споруда із середнім нефом дещо вищим за бокові, але в цьому нефі не було вікон (псевдобазиліка).

Саме такою псевдобазилікою, як нам уявляється, і була у своєму початковому варіанті усипальниця М. М. Раєвського. Зокрема, у публікаціях В. Г. Бухарова з цього приводу йдеться про прямокутну споруду, з розмірами основного об'єму 11 на 18 метрів, розділену всередині на три нефи двома рядами поздовжніх квадратних колод, де середній головний неф вищий за інші, а два бокових нефи утворюють із поздовжніми стінами хрестово-ребристі міжколонні склепіння [2, с. 6]. Саме це ми можемо бачити зараз у храмі. В одній із останніх своїх публікацій дослідник подав також графічну реконструкцію усипальниці (іл. 1), яка зовні нагадує пам'ятник у вигляді давньогрецького храму “без верхів” [3, с. 69], у якому, як зазначає автор, “динаміка фасадів не порушується ніякими зайвими декораціями і споруда є одним з досконалих виразників стилю” [2, с. 6]. Найбільш примітний архітектурний елемент усипальниці родини Раєвських – дванадцятколонний

портнк доричного ордера, яким оформлено вхід до храму (далі про нього ще буде сказано більш детально).

Зальні храмн тієї доби в Україні, типологічно блнзькі до початкового варіанту церквн-усипальннці Раєвських, репрезентують, зокрема, Троїцька церква в Славгороді на Сумщні (1808 р., архітектор О. Паліцнн), де прямокутний в плані молитовий зал з нартексом під дзвіницею по периметру оточений колонадою й нагадує тип давньогрецького периптера [6, с. 433], а також ще одна периптеріальна зальна споруда – Петропавлівська церква у Севастополі (1843 – 1848 рр., архітектор В. Рулев), яка побудована в греко-доричному ордері за проектом, затвердженнм 1837 р., і нагадує античний храм Гефеста в Афінах V ст. до н.е. [9, с. 266].

Якщо говорити про стилістичну та композиційну схожість початкового варіанту церквн-усипальннці Раєвських з іншимн меморіальнимн спорудамн на честь героїв війнн 1812 року, то тут нам убачається деяка подібність з храмом-усипальнницею генерала Олександра Олексійовича Тучкова на Бородінському полі (іл. 4) та мавзолеєм генерал-фельдмаршала Михайла Богдановича Баркляя-де-Толлі в родовому маєтку Бекгоф (Нигевесте, Естонія) (іл. 3).

Церква Спаса Нерукотворного (усипальннця генерала Тучкова) також прямокутна у плані класицистична храмова споруда, перекрита неосвітленим глухим куполом, але з конструктивно іншим і скромнішим ніж у церкві Раєвських входом. Вона була збудована в 1818 – 1820 рр. за клопотанням Маргарити Тучкової на місці загибелі її чоловіка. Останки генерала не були знайдені після битви і зліва від входу до храму була облаштована символічна могила генерала з білим мармуровим хрестом з написом “Помяни, Господи, во царствии Твоєм Александра, на бранн убиенного” [17]. У подальшому в склепі храму були поховані єдиний сини Тучкових – Микола, ігуменя Марія (сама М. Тучкова, що прийняла монашество й стала засновницею Спасо-Бородінського жіночого монастиря), а також та її брат – О. Нарішкін. Таким чином, церква стала усипальницею роднин Тучкових-Нарішкіних. Ця церква, збудована в стилі пізнього класицизму (ампіру) за проектом невідомого архітектора із кола Осипа Бове – Доменіко Жилярді, фактично стала першим архітектурним пам’ятником героям битви на Бородінському полі [17]. А монастир, задуманий М. Тучковою як місце увічнення пам’яті чоловіка, перетворився на пам’ятник усім загиблим тут воїнам. Як писала 1875 р. письменниця Новосельцева, до цього її спонукала “любовь к Отечеству, наследственное, родовое преимущество именного рода Нарышкных и доблестного рода Тучковых” [цит. за 7, с. 335].

Генерал-фельдмаршал М. Б. Барклай-де-Толлі помер 1818 р. у Східній Пруссії (нині Калінінградська область, Росія) під час поїздки на лікування. Його серце було поховане тут же в Пруссії (1821 р. на місці смерті Баркляя Фрідріх Вільгельм III звелів поставити обеліск, над яким працював берлінський архітектор і художник К. Ф. Шинкель), а тіло поховали в

родовому маєтку вдовн полководця Бекгоф поблизу ннішнього естонського населеного пункту Йигевесте [8].

Мавзолей Баркляя-де-Толлі збудований 1823 р. на замовлення його вдовн Оленн Іванівнн Баркляй (уродженої Сміттен) за проектом архітектора Аполлона Щедріна. Скульптура полководця, надгробок, багатоплановий рельєф, що зображав вступ російських військ до Парижа 1814 р., були виконані скульптором Василем Демут-Малиновським [1, с. 50]. Головний фасад прямокутної в плані споруди вирішений у стилі високого класицизму і за своєю формою символізує тріумфальну арку [8]. Дружина полководця в подальшому була похована поряд з ним у підземному приміщенні мавзолею, а його син Ернст Магнус Баркляй-де-Толлі з дружиною – біля мавзолею. Початково планувалося, що мавзолей призначений для всіх членів сім'ї, однак син визнав себе недостойним лежати поряд свого знаменитого батька [8]. Цікаво, що в роки другої світової війни під час перестрілок обидві сторони намагались зберегти мавзолей великого полководця, оскільки німці, як і росіяни, вважали його своїм [8].

Чимало храмів доби класицизму будувалися як ротонди (центричні круглі у плані споруди перекриті банею). Одні з них мали вигляд масивних циліндричних об'ємів, а в інших центральне ядро оточувало кільце колон. Прикладом є, зокрема, Миколаївська церква на Аскольдовій могилі в Києві (1808 – 1810 рр., архітектор А. Меленський).

Серед меморіальних споруд такого типу особливу цікавість для нас становить Свято-Митрофанівська церква (відома ще як “мавзолей Інзова”, “усипальниця Інзова”) в Болграді на Одещині (іл. 6). Церква була збудована у 1840 – 1844 рр. в ім'я святителя Митрофана Воронежського. Формальним приводом для її спорудження стало бажання тяжко хворого учасника війни 1812 року, генерала від інфантерії Івана Микитовича Інзова, який на той час був попечителем болгарських колоністів, помолитися у Воронежі біля мощей святителя Митрофана. Старійшини болгарської колонії Болград скористалися цим, щоб отримати дозвіл на побудову ще однієї церкви у своєму місті (на території кладовища). Церкву збудували в стилі класицизму, за одним із типових проектів, затверджених для Бессарабської області [17]. Вона являє собою ротонду на невисокому цоколі з колонами тосканського ордеру, що оточують західну половину храму, перекриту високим куполом на барабані й увінчані напівсферичною банею [10, с. 271].

Через рік після побудови церкви, у травні 1845 р., І. М. Інзов помер в Одесі, де й був похований. У квітні 1846 р. старійшини всіх болгарських колоній подали клопотання про дозвіл перевезти прах покійного з Одеси до Болграда і під усипальницю запропонували використати церкву Святителя Митрофана. Уважаючи перепоховання особистою справою болгар, а також урахувавши, що всі витрати воїни брали на себе, власті погодились [17].

У листопаді 1846 р. відбулася пишна церемонія перепоховання. Всю дорогу від Одеси до Болграда, близько двохсот верст, до самої “Нової

Болгарії” труну з тілом І. М. Інзова (свинцеву труну із вкладеною до нею дерев’яною) болгарські колоністи несли на плечах, змінюючи один одного на ходу. Масивний катафалк з четвіркою коней був задіяний лише у хвилину відпочинку, після чого процесія продовжувала свій шлях. Останні метри, від воріт кладовища до усипальниці, люди, що несли труну, пересувалися на колінах... [17]. Сучасник тих подій, вражений ставленням болгар до свого померлого попечителя, відзначав: “Нам, жителям Одессы, нельзя было сетовать на удаление этого праха из нашего города; в настоящем случае дети предъявляют свои права на сохранение останков своего отца и увозят их как лучшую драгоценность” [17]. Генерала поховали в підвальній частині церкви в особливому склепі. Як і церква-усипальниця Раєвських, мавзолей Інзова є однією з небагатьох збережених меморіальних споруд ХІХ ст. в Україні.

Серед подібних споруд (такого ж як і мавзолей Інзова ротондального типу) слід особливо виділити храм-мавзолей Волконських у підмосковному Суханово (іл. 5). Його збудували 1813 р. на замовлення княгині Катерини Волконської, що бажала увічнити пам’ять свого чоловіка Дмитра Павловича Волконського, який помер у вересні 1812 року від ран, а також влаштувати у своїй садибі фамільну усипальницю з храмом, лікарнею і богадільнею. Автором реалізованого проекту за одним данним був Доменко Жиллярді [4], а за іншими – Василь Стасов [12]. Прообразом же мавзолею-ротонди Волконських, напевно, став римський храм Пантеон. На творчості обох цих архітекторів, на думку сучасних авторів, позначився вплив італійського варіанту ампіру [11].

Дослідники завжди виявляли інтерес до сухановського мавзолею. “Сухановский мавзолей, – писав В. Згура, – является единственной по своей оригинальности и своеобразности постройкой не только в русском, но и западноевропейском ампире. Если отдельные части сооружения достаточно типичны для архитектуры первой четверти ХІХ века и часто встречаются, то общий композиционный прием и план сооружения мы нигде более не найдем” [цит. за 15]. Сам храм був лише основою цілої архітектурної композиції, створеної навколо нього. На схід від храму була споруджена невисока дзвіниця, від якої направо і наліво розходилися дві чудові колонади, що охоплювали храм з боків та завершувались двома одноповерховими флігелями. На кінець ХІХ ст. в усипальниці було п’ять поховань родини Волконських, а шоста й остання могила розміщувалася перед самим храмом [15]. На жаль, подальші перебудови радянських часів суттєво змінили вигляд описаної пам’ятки.

Цікаво, що шестиколонний портал мавзолею Волконських за формою схожий на вже згаданий найбільш примітний архітектурний елемент усипальниці Раєвських – дванадцятиколонний портал доричного ордеру, яким оформлено вхід до храму (хоча в нього і не два, а один ряд колон). Символічним же зразком для порталів обох цих споруд, як нам уявляється, могли слугувати знаменні Пропілеї Афіньського акрополя, споруджені в V ст.

до и. е. Використання композиції цієї видатної пам'ятки античності на той час було характерним для архітекторів класицизму. Можна згадати хоча б відомі Бранденбурзькі ворота в Берліні (кінець XVIII ст.).

Прикладом такого використання є також і Московські триумфальні ворота в Санкт-Петербурзі, які були споруджені в 1834 – 1838 рр. за проектом відомого російського архітектора Василя Стасова. Погоджуємося з висловленим судженням В. Г. Бухарова, що колонада храму практично в точності повторює композицію цієї пам'ятки. І цілком доречно його припущення, що за задумом архітектора зайти в усипальницю можна було тільки пройшовши через своєрідні триумфальні ворота, які символізують військову доблесть і славу, та що В. Стасов або ж його учні чи соратники могли бути авторами проекту Свято-Хрестовоздвиженської церкви [2, с. 8].

На завершення відзначимо, що мистецтво пізнього класицизму (ампіру) деякі сучасні російські автори називають найбільш блискучою епохою російської культури. Своє вагомe місце займають у ній і меморіальні споруди героям війни 1812 року. Незалежно від ідеологічних пріоритетів воєни є визначними об'єктами суспільного значення та відіграють важливу роль у збереженні культурного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балязин В. Барклай-де-Толли // Герои 1812 года / Сост. В. Левченко. – М., 1987. (Жизнь замечат. людей. Серия биографий. Вып. 11 (680). – С. 6–52.
2. Бухаров В. Г. Усыпальница семьи Раевских – уникальный памятник истории и архитектуры // Семья Раевских в истории и культуре России XVIII – XIX веков: М-лы междунаро. науч. конф. – Кировоград, 2004. – С. 5–17.
3. Бухаров В. Образы Раевских. – Фотоальбом. – Кировоград, 2011. – 92 с.
4. Волкоиский О. Мавзолей Волкоиских – “Благословен Грядый во имя Господие” // Православное информационное агентство “Русская линия” // <http://rusk.ru/st.php?idar=45990>
5. Деишеико Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культури спадщини. – К., 2011. – 289 с.
6. Історія української культури: У 5-ти т. – Т. 4. Ки. 2. Українська культура XIX ст. / Бойдар М. П., Загайкевич М. П. та ін. – К., 2005. – 1266 с.
7. Кретьова М. Тучковы // Герои 1812 года / Сост. В. Левченко. – М., 1987. (Жизнь замечат. людей. Серия биографий. Вып. 11 (680). – С. 298–337.
8. Мавзолей Барклай-де-Толли в Йыгевесте, Эстолия // Итериет-проект Ренаты Римша “Средиевековые замки” // www.castle.lv/est/barclay.html
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог). – В 4-х т. / Гл. ред. И. Л. Жариков. – Т. 2. – К., 1985.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог). – В 4-х т. / Гл. ред. И. Л. Жариков. – Т. 3. – К., 1985.
11. Седов В. Московский ампири // Проект классика // http://www.projectclassica.ru/school/09_2003/school2003_09_01b.htm
12. Творческое соревнование со Стасовым. Из книги “Архитектор Джакомо Кваренги” // Культура и искусство. Проект, посвященный литературе, поэзии, театру // http://nastyha.ru/sorevnovanie_so_stasovym.html

13. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до "Зводу пам'яток історії та культури України" / Гаврилюк Л. О., Горбик В. О., Денисенко Г. Г. та ін. – К., 2011. – 272 с.

14. Храм-мавзолей в Суханове, или Ничего святого // Архитектурное наследие. Сайт Общества изучения русской усадьбы (ОИРУ) // <http://arch-heritage.livejournal.com/315612.html>

15. Храм-усыпальница Святителя Димитрия Ростовского // Русский Простор. Усадьба Суханово. Исторический материал // http://russpro.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=53&lang=ru

16. Церковь во имя Святителя Митрофана Воронежского (усыпальница Инзова) // Болград и окрестности. Очерки // http://bolgrad.io.ua/s11412/cerkov_vo_imya_svyatitelya_mitrofana_voronejskogo_usypalnica_inzova

17. Церковь Спаса Нерукотворного // Бородинское поле. Государственный Бородинский военно-исторический музей-заповедник // <http://www.borodino.ru/index.php?page=content&DocID=100>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.

Іл. 1. Початковий вигляд церкви-усыпальниці генерала М. М. Раєвського. Реконструкція В. Бухарова [3, с. 69].

Іл. 2. Сучасний вигляд Хрестовоздвиженської церкви – усыпальниці Раєвських зі сторони головного входу. Фото автора статті.

Іл. 3. Мавзолей генерал-фельдмаршала М. Б. Баркляя-де-Толлі в Йигевесті, Естонія. Сучасний вигляд [7].

Іл. 4. Церква Спаса Нерукотворного – усыпальниця генерала О. О. Тучкова та родини Тучкових-Иаришкіних на Бородинському полі. Сучасний вигляд [17].

Іл. 5. Храм Святителя Димитрія Ростовського – усипальниця генерала Д. П. Волконського та його родини в підмосковному Суханово. Фото початку ХХ ст. [14].

Іл. 6. Свято-Митрофанівська церква – усипальниця генерала І. М. Інзова у Болграді (Одещина). Сучасний вигляд [16].